

KURUCU GÖKALP'TEN KURUMSALLAŞTIRICI ÖĞRENCİLERİNE: FINDIKOĞLU VE TURHAN'IN SOSYOLOJİK ÇALIŞMALARI ÜZERİNE

Mehmet AYGÜN*

Atf: Aygün, Mehmet. "Kurucu Gökalp'ten Kurumsallaştırıcı Öğrencilerine: Fındıkoğlu ve Turhan'ın Sosyolojik Çalışmaları Üzerine", *Sosyologca*, Sayı 28 (2024), s. 221-234.

ÖZ: 19. yüzyıl ulus-devletlerin en popüler ve işlevsel olduğu yüzyıl olmuştur. Ulus-devlet, devletin egemen olduğu topraklar üzerinde yaşayan insanlarda tarih, dil, vatan bilincini gerektirir. Bu bilinç de halkiyatın konusu olan kültürel unsurlarla oluşturulabilmiştir. Almanya'da Halkiyat'ın öncüsü olarak kabul edilen ünlü düşünür Herder'le birlikte, Alman uluslaşmasını sağlayacak folklor ürünleri toplanmaya başlanmıştır. 19. yüzyılda, dağınık Alman Prenslüklerini birleştirmek için Nibelungen Destanı, Grim Kardeş Masalları gibi folklorik unsurlar üzerinden bir Alman ruhu yaratılmak istenmiştir. Herder'in başlattığı "Halka Doğru" hareketi 19. yüzyıl boyunca Arnavutluk, Sırbistan, Macaristan gibi ülkelere de yayılmış ve buralarda milliyetçiliklerin doğmasına zemin hazırlamıştır. Almanya'da Herder'in, İtalya'da Vico'nun oynadığı rolü ülkemizde Gökalp oynamıştır. Gökalp, milli bir kültürün ancak halk kültürü üzerine inşa edileceğine olan inancı gereği öğrencilerini milli kültürü inşa etmek için folklor araştırmalarına yönlendirmiştir. O sadece ülkemizde sosyolojiyi kurmakla kalmamış, aynı zamanda gerek akademide gerekse akademi dışında Türk düşünce geleneğini şekillendirmiştir. Gökalp, halkbilimini Türkiye'de ilk örgütleyen ve başlatan kişidir. Kavram, halkbilimden gelir. "Halka doğru" kavramını Gökalp Herder'den alır. Gökalp, halkbilimini örgütleyen kişidir.

Anahtar Kelimeler: Halifelik, Ziya Gökalp, İslamcılık, Türkçülük.

From the Founder Gökalp to His Institutionalizing Students: On the Sociological Studies of Fındıkoğlu and Turhan

ABSTRACT: The 19th century was the most prominent and functional era for nation-states. Nation-states necessitate a sense of history, language, and homeland consciousness among the people living within the territories under the state's sovereignty. This consciousness was cultivated through cultural elements that fall within the scope of folklore studies. In Germany, with the contributions of the renowned thinker Herder, considered the pioneer of folklore studies, efforts to collect folklore products that would facilitate German nation-building began. In the 19th century, folkloric elements such as the Nibelungenlied and the Grimm Brothers' Fairy Tales were utilized to create a German spirit, aimed at uniting the fragmented German principalities. The "Back to the People" movement initiated by Herder spread throughout the 19th century to countries such as Albania, Serbia, and Hungary, laying the groundwork for the emergence of nationalisms in these regions. In Turkey, Gökalp assumed a role similar to that of Herder in Germany and Vico in Italy. Gökalp, driven by the belief that a national culture could only be built upon folk culture, directed his students toward folklore research to construct national culture. He not only established sociology in Turkey but also shaped the Turkish intellectual tradition, both within and beyond academia. Gökalp was the first to organize and initiate folklore studies in Turkey. The term "back to the people" originates from folklore studies, and Gökalp adopted this concept directly from Herder. Gökalp thus stands as the founding figure of folklore studies in Turkey.

Keywords: The Caliphate, Ziya Gökalp, Islamism, and Turkism

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi : 28.10.2024

Kabul Tarihi : 18.12.2024

* Öğretmen/Sosyolog, Milli Eğitim Bakanlığı, sarimazi_70@hotmail.com, ORCID:0009-0000-5128-4195.

Giriş

19. yüzyıl ulus-devletlerin en popüler ve işlevsel olduğu yüzyıl olmuştur. Uluslaşmasını tamamlayan veya uluslaşma sorunu olmayan ülkeler dünya egemenlik ilişkilerinde önemli roller oynarken Almanya gibi ülkeler uluslaşmasını sağladıktan sonradır ki dünya egemenlik ilişkilerinde etkin olmaya başlayacaktır. Almanya örneğinde olduğu gibi uluslaşma sürecinde, halkbilimcilerin ve romantik düşünürlerin (kırsal ve kırsal alanla ilişkileri nedeniyle) kritik önemde katkısı olmuştur. İmparatorluktan ya da dağınık siyasal yapılardan ulus devlete geçiş sürecinde ulus devletin en temel unsuru olan tarih, vatan, millet olgusunun ortaya çıkması biz de Gökalp'in Halkiyat dediği çalışmalarla sistemli hale gelmiştir. Ulus-devlet, devletin egemen olduğu topraklar üzerinde yaşayan insanlarda tarih, dil, vatan bilincini gerektirir. Bu bilinç de halkiyatın konusu olan kültürel unsurlarla oluşturulabilmiştir.

Almanya'da Halkiyat'ın öncüsü olarak kabul edilen ünlü düşünür Herder'le birlikte, Alman uluslaşmasını sağlayacak folklor ürünleri toplanmaya başlanmıştır. 19. Yüzyılda, dağınık Alman Prenslüklerini birleştirmek için Nibelungen Destanı, Grim Kardeş Masalları gibi folklorik unsurlar üzerinden bir Alman ruhu yaratılmak istenmiştir. Başta Herder olmak üzere Grim Kardeşler, köy köy dolaşarak mitoloji, masal, atasözü, şarkı gibi sözlü kültür ürünlerini toplamışlardır. Masallar, çocukları hedefleyerek değil yetişkinlerde bir Alman ruhu yaratmak amacıyla derlenmiş ve yazılı hale getirilmiştir. Bu masallar, Alman Halkının gelenek ve göreneklerinin temellendiği hakikati içeren tarihi belgeler olarak sunulmuştur. Bu kültürel unsurlar, Alman halkının kendini ve kökenini keşfedebilmesi için önemli kaynaklar olmuştur. Bu masallar, yurttaşlık eğitiminde, yurttaşlara ulusal bir bilinç kazandırmak için kullanılmıştır. Bu çalışmalar sayesinde ki sayıları 600'ü aşkın Alman prensliği birleşmişlerdir. Hakeza İtalya da aynı süreç sonunda uluslaşmıştır 19. ve 20. Yüzyılın başında bu eğilim güçlenmiş, diğer Avrupa ülkeleri de Halkbilimi kullanarak kendi milli devletlerini kurmuşlardır. Elias Lönnrot'un 19. yüzyılda Fin halk hikâyelerinden ve mitolojisinden derleyip kaleme aldığı epik destan Kalevala sayesinde Fin ulusu birleşmiş ve Finlandiya kurulabilmiştir. 19. yüzyıl boyunca Halkbilim milliyetçiliğin en önemli lokomotifini olmuş, milliyetçiliğin ihtiyaç duyduğu malzemeyi sağlamıştır. Milliyetçilik, önünde sonunda milli bir devleti hedefler. Turhan'ın ifadesi ile milliyetçilik, milli bir devlet olmanın ön koşulu olmuştur.

Herder'in başlattığı "Halka Doğru" hareketi 19. Yüzyıl boyunca Arnavutluk, Sırbistan, Macaristan gibi ülkelere de yayılmış ve buralarda milliyetçiliklerin doğmasına zemin hazırlamıştır. Herder'in "okuma-yazma bilmeyen, kırsalda yaşayan, sözlü kültüre sahip insanlar" olarak tanımladığı halk kavramı genel kabul görmüş ve bizde de Ziya Gökalp kavramı aynı anlamda kullanmıştır.

Almanya'da Herder'in, İtalya'da Vico'nun oynadığı rolü ülkemizde Gökalp oynamıştır. İmparatorluğun son döneminde doğan ve Osmanlıda ilk sivil aydın kuşağı içinde yer alan Gökalp Batı'daki gelişmeleri yakından takip eden ve bilen bir aydın olarak ulus-devletleşmede Halkbilimin önemini görmüştür. Gökalp, milli bir kültürün ancak halk kültürü üzerine inşa edileceğine olan inancı gereği öğrencilerini milli kültürü inşa etmek için folklor araştırmalarına yönlendirmiş onları teşvik etmiştir. Kendisi de bu alanda tıpkı Herder gibi örnek ve yol gösterici olmuştur. Ülkemizde milli bir kültürün inşasında ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bir ulus-devlet olarak var olmasında Gökalp'in önemli payı ve etkisi olmuştur. Yine modern Türk düşüncesini çok büyük oranda Ziya Gökalp etkilemiş ve biçimlendirmiştir. O sadece ülkemizde sosyolojiyi kurmakla kalmamış, aynı zamanda gerek akademide gerekse akademi dışında Türk düşünce geleneğini şekillendirmiştir. Bütün bir aydın ve akademi kuşağını etkilemiş ve Türk düşüncesine yön vermiştir. Bu açıdan Türk siyaset ve düşünce tarihinin en önemli isimlerinden başta geleni Gökalp'tir. Türk sosyologları,

Gökalp'in paltosundan çıkmıştır denilebilir. Türk sosyolojisini en azından ana akım sosyolojiyi konu, yöntem ve yaklaşım olarak şekillendiren düşünür Gökalp'tir. Akademisyen, düşünür, edebiyatçı (şiir ve Masalları) ideolog ve siyasal aktör kimliği vardır. 1950'li yıllara kadar Türk sosyolojisi onun ortaya koyduğu konu, sorun ve kavramlarla şekillenmiştir. Düşüncesi Türk düşüncesinin merkezindedir. 1950'li ve 1980'li yıllarda düşüncesi biraz belirsizleşse de son yıllarda tekrar gündeme gelmiştir.¹

Özetlersek, Almanya'da Herder ne ise Türkiye'de Gökalp öylesine bir işlev üstlenmiştir. Pertev Naili Boratav, Eflatun Cem Güney, Z. Fahri Fındıkoğlu, H. Ziya Ülken, Mümtaz Turhan gibi düşünürlerimiz Gökalp'ten aldıkları ilhamla halkiyatla ilgili çalışmalar yapmışlardır.

Bu çalışmada ülkemizde, milli bir Türk kültürünün inşası için "Halka Doğru" hareketini başlatan ve Halkiyat'ı bir bilim olarak kuran Ziya Gökalp ve onun kurduğu sistemi genişleten iki sosyoloğumuzun benzer çalışmalarına değinilecektir. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Mümtaz Turhan. Fındıkoğlu etki açısından Gökalp'ten daha çok etkilenmesine ve bir Gökalp uzmanı olmasına karşın, Turhan, Gökalp'le daha çok ilişkilendirilmiştir. Öyle ki Turhan, Gökalp'in devamı olarak görülmüştür. Sıklıkla Gökalp-Turhan-Güngör düşünce çizgisi kurulmuş ve kabul görmüştür.

Gökalp imparatorluğun son dönem aydınıdır. Yıkılışın, dağılışın sancılarını yaşamış buna çözüm arayan bir düşünürdür. Fındıkoğlu ve Turhan ise yeni kurulmuş bir devletin (adı Türk olan bir devlet) kurumsallaşması döneminin düşünürleridir. Gökalp kurucu, Fındıkoğlu, Ülken ve Turhan kurumsallaştırıcı düşünürlerdir.

Herder ve Halka Doğru: Alman Ruhunun İnşası

Herder, Alman filozof, dilbilimci, şair ve edebiyatçıdır. Königsbergdeki üniversite öğreniminden sonra Prusya'nın ve Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde öğretmenlik yapar. Almanya'nın kırsalında sözlü halk şarkılarını derler ve iki ciltlik *Halk Türküleri Antolojisi 1778-1779*" adıyla yayınlar.² Herder'in amacı, Alman mili devletinin temellerini atmak için "Alman Ruhu"nu (Wolkgeist) açığa çıkarmaktır. Ona göre, halk ruhu, bir halkın kendine özgü karakteridir. Bu halk ruhunun nasıl ortaya çıkarılacağını çalışmaları ile diğer Alman aydınlarına gösterir. Onun takipçilerinden ve aynı zamanda öğrencisi olan Gothe, efsanelerden *Faust*'u yazar. Wagner, bütün bir müziğinde Alman mitolojisini işler.³ 19. Yüzyılda Herder'in ve takipçilerinin çabası ile Alman birliği kurulur. 600'ü aşkın prensliğin birleşmesi Almancılık ve Alman milliyetçiliği ile mümkün olmuştur. Bu, 19. Yüzyıl için başarılı bir uluslaşma örneği olarak görülmüştür. Bu başarı Türk aydınlarının Alman düşüncesine ilgisi için çekiş olmalıdır.

Alman milliyetçiliğin fikir babası olarak görülen Herder, "halk milliyetçiliğinin" önde gelen savunucusu olarak, öncelikle Alman millî hareketini derinden etkilemiştir. O, modern Alman milliyetçiliğinin öncüsü olan Almancılık hareketinin kurucusu ve yaratıcısıdır. Onun *Dilin Kökeni* üzerine çalışması Halkiyatın temel kaynakları arasında sayılmaktadır. Herder, folklorun kuramsal temellerini atıp bir disiplin olarak ortaya koymuştur. Herder, halkı, kırsalda yaşayan, okuma yazma bilmeyen, sosyal ve kültürel etkileşimi olmayan ya da az olan, yazılı kültürle tanışmamış, öteden beridir kuşaktan kuşağa aktarıla gelen sözlü kültür ve edebiyata sahip topluluk olarak tanımlar. Herder, bu halka ait olan folklor ürünlerinin ulusal karakteri yansıtan en iyi eserler olduğunu düşünür.⁴ Bu yüzden aydın halka doğru gitmeli,

¹ 1980'li yıllarda Gökalp lise müfredatında sıradan bir şair, Turancı bir şair olarak tanıtılmıştır.

² Şükrü Akkaya, "Herder: Şahsiyeti ve Eserleri", Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi, 9, 1951.

³ Özkul Çobanoğlu, <https://www.youtube.com/watch?v=dsYDO7yijOw> (Erişim Tarihi: 25 Eylül 2024)

⁴ Gerek Herder'de gerekse de daha sonra Gökalp'te göreceğimiz "bozulmamış kültür" unsurlarının kırsal da (halkta) olduğu düşüncesi J.J. Rousseau'ya kadar geri götürülebilir. Rousseau, *Emile* kitabında

halktan halk kültürünü, bilgisini, folklorunu derlemeli ve modern tekniklerle işlemeli ve Alman milli kültürü, Alman ruhu yaratmalıdır. Almanların Fransızlaşmaktan kurtulmansının yolu da budur.⁵ 19. Yüzyılda folklor çalışmaları milliyetçi akımlara (başta Alman Romantikleri olmak üzere) tezlerini dayandırabilecekleri kuramsal bir zemin yaratmıştır. Bu nedenle Herder kimi zaman 'milliyetçiliğin babası' gibi nitelermelerle anılmaktadır.⁶

Herder, dil, tarih ve kültür konuları üzerine yoğunlaşır ve bu konularla ilgili çalışmalarını *Dil ve Kültürün Felsefesi Üzerine Derin Düşünceler* adlı eserinde yayınlar. Ona göre, "Her dil, bir toplumun düşüncesinin ve kültürünün bir yansımasıdır." Dilin kökeninde "halk" ve "halk ruhu" vardır. Dil ile ulusal bir bilinç yaratılabileceğini görmüştür. Dil olmadan ırk ve etnik aidiyet tek başına halk ruhunu oluşturamaz. Ona göre her halk, tarihsel süreçte kendine özgü bir ruh geliştirir. Bu ruh halkın kültüründe, dilinde, sanatında ve yaşam biçiminde kendini gösterir. Halk ruhu, bir toplumun içsel yapısını, değerlerini ve dünyaya bakış açısını şekillendirir. Halkın dili, kültürü ve sanatı onları ruhunu anlamamıza yardımcı olur. Ulusal kimlik, halkın kendi tarihi, dili ve kültürü üzerine inşa edilir ve şekillenir.

Türkiye'nin Herder'i Ziya Gökalp ve Türkçülük

19. yüzyıldan itibaren devleti kurtarmak ve yaşatmak amaçlı yürütülen Osmanlılık ve İslamcılık siyasetlerinin iflası ile elde kalan ve çağın koşullarına da uygun olan Türkçülük siyasetinin sistemleştiren Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* kitabı ile yeni devleti biçimlendirmiştir. Onun özellikle bu eseri yeni devletin manifestosu olmuştur. Türk sosyolojisinin daha sonra gelen isimleri adeta bu eserin içeriğini genişletmişlerdir denilebilir. Gökalp, daha imparatorluk dağılmadan kurtuluşun milli bir kültür temelinde bir Türk milleti yaratmak olduğunu ortaya koymuş bunun için de Türkçülüğü savunmuştur. Ona göre, önce Türk kimliğini yaratmak, ortaya çıkarmak gerekir. O, Türkçülüğün hedefini de bir Türk kültürü yaratmak olarak ortaya koyar: "Türkçülüğün hedefi bir Türk harsı (kültürü) yaratmaktır."⁷ Bu nedenle Gökalp Türkçü, Turhan ve Fındıkoğlu ise yaratılan, ortaya çıkarılan, en azından tarifi ve tanımı yapılan Türk'ün, milli bir devlete kavuşması için çalıştıkları için milliyetçidir. Türkçülük siyaseti Türkiye'yi kurtaran temel siyaset olmuş, milliyetçilik de onu geliştirecek ideoloji olacaktır. Daha Gökalp, 1914 yılında yazdığı eserinde "Dünyanın doğusu da batısı da bize açık olarak gösteriyor ki, bu asır "Milliyetçilik" asrıdır; bu yüzyılın vicdanları üzerinde en tesirli kuvvet milliyet ülküsüdür"⁸ demektedir.

Herder'in halka doğru hareketi ve folklor çalışmaları nasıl Alman milliyetçiliğini kültürel temellerini oluşturmuşsa Gökalp'in halka doğru hareketi ve ön çalışmaları Türkçülüğün kültürel temellerini oluşturmuştur. Gökalp'in burada başta Herder olmak üzere Alman halkiyatçılarının (romantikleri) çalışmalarından haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Yusuf Akçura 1904 yılında yazdığı *Üç Tarz-ı Siyaset* eserinde "...İstanbul'da *Türk milliyeti* arzu eden bir mahfel, siyasi olmaktan ziyade ilmi bir mahfel teşekkül etti. Bu mahfelin teşekkülünde, Osmanlılarla Almanların münasebetinin artmasının, Alman lisanını ve bahusus Almanların tarih ve lisan ilimleri hakkındaki tetkikatını Türk gençlerinin bilir olmasının hayli

(ilk eğitim kitabı) kırsalda yaşayan, kent dışında yaşayan toplulukların, tabiata yakın oldukları için yaratılışları gereği daha az bozulduğunu, bunun için de daha erdemli olduklarını söyler. Ona göre, kırsalda yaşayan insanlar, tabiatla iç içe oldukları için, ahlaklarının bozulmadığı, en saf, en temiz insanlardır. Bu anlayış ve yaklaşım Aydınlanma Felsefesine ve 19. Yüzyılda halkiyat araştırmalarına temel oluşturmuştur. Herder'in tanımladığı insan da okuma yazma bilmeyen, kırsalda yaşayan, sosyal ve kültürel değişimden daha az etkilenen insanlar.

⁵ Romantik Alman milliyetçiliği Fransızlaşmaya karşı bir tepki hareketi olarak ortaya çıkmıştır.

⁶ Erkan Zengin, *Herder'in Folklor Tanımlamalarında Halk Kavramının Doğası* (The Essence Of The Concept Of Folk In Herder's Definitions Of Folklore), *Millî Folklor*, 2020, Yıl 32, Cilt 16, Sayı 126.

⁷ Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Toker Yayınları, İstanbul 1992, s. 62.

⁸ A.g.e., s. 10.

tesiri olmuştur sanıyorum. Çünkü bu genç mahfelde, Fransız izleyicilerinde olduğu gibi bazı hafif ve “declamatoire” edebiyattan ve siyasetten ziyade sessiz, sabırlı ve inceleyici şekilde elde edilmiş sağlam bir ilim mevcuttur.”⁹ sözleriyle bu etkiye dikkat çekmektedir.

Gökalp’ de çalışmaları ile belirsiz, bastırılmış Türk Ruhunu açığa çıkarmak isteyecektir. Çünkü milli devlet olmanın yolu buradan geçmektedir. Gökalp, halkbilimini Türkiye’de ilk örgütleyen ve başlatan kişidir. Halka Doğru Hareketini başlatır ve *Halka Doğru* dergisini çıkarır. Kavram, halkbilimden gelir. “Halka doğru” kavramını Gökalp Herder’den alır. Her ikisi de (Herder ve Gökalp) geçiş dönemi düşünürüdür. Herder’in yaşadığı Almanya birleşik Almanya değil ve Alman ruhu dediği şey folklorda temsil edilmektedir. Gökalp’in yaşadığı dönem de imparatorluğun yıkıldığı ve çeşitli unsurların bağımsızlaştığı ancak kurucu Türklerin kimliklerinin belirsiz olduğu ancak folklorda temsil edildiği bir dönemdir. Almanya’da Napolyon işgali milletleşmeyi tetiklerken, Türkiye’de ise Balkan Savaşları ve öncesindeki yenilgiler tetikleyici olmuştur.

Türkiye’de Türkçülük siyasetini kuran düşünürlerin Alman deneyiminden etkilendiği bir gerçektir. Fransız modernleşme modelinin 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren terk edildiği bunun yerine Alman modernleşme geleneğinin model alındığı bir döneme denk düşer. Almanya’nın 19. Yüzyılın ikinci yarısında başarılı bir birlik oluşturması ve ikinci sanayi devriminin merkezi haline gelmesi, İngiltere ve Fransız liderliğindeki dünya egemenlik ilişkilerine karşı konumlanması Osmanlı siyasal eliti ve düşünürlerin dikkatini çekmiş olmalıdır. Tam bu dönemde Osmanlılık siyasetinin başarısızlığı ve İslamlaşmanın tıkanması nedeniyle bir seçenek olan Türkçülük öne çıkacaktır. Türkçü siyaset Batılılaşmacı bir siyasal hareket olmuştur.

Türkçü Gökalp, Batı medeniyetinin gelişim aşamalarını Hegelci bir tarzda açıklar: “İlkçağda Akdeniz kıyılarında yaşayan milletler arasında ortak bulunan bir Akdeniz medeniyeti vardı. Bundan “eski Yunan medeniyeti”; Yunan medeniyetinden de Eski Roma medeniyeti doğdu. Bu son medeniyetten de Doğu ve Batı medeniyetleri doğdu.”¹⁰ demektedir. Devamında ise “Akdeniz medeniyeti ilkçağda eski Mısırlılar’ın, Sümerliler’in, Hititler’in Asurlular’ın, Finikelilerin vb., yardımıyla oluşmuştu. Bu medeniyet eski Yunanlılar’da olgunlaştıktan sonra Romalılar’a geçti. Romalılar bu medeniyeti, yönetimleri altına aldıkları yüzlerce millete aşıladıktan sonra, Doğu ve Batı Roma adlarıyla iki bağımsız devlete ayrıldılar. Fakat bu siyasal ayrılık, yalnız siyasal alanda kalmadı. Akdeniz medeniyetinin de Doğu ve Batı adlarıyla ayrılmasına sebep oldu. Avrupalılar, Batı Roma’nın mirasçısı oldukları için, Batı Roma medeniyetini benimseyerek ilerlettiler. Bundan şimdiki Batı medeniyeti ortaya çıktı. Müslüman Araplarsa, Doğu Roma’nın siyasal mirasçıları oldukları gibi medeniyette de onların izleyicisi oldular. Doğu Roma medeniyeti, Müslümanların eline geçince, Doğu medeniyeti adını aldı” sözleri ile *Batı’ya Doğru* hareketinin gerekçesini ortaya koyar. Medeniyetin gelişimi ile ilgili m bu satırları, Hegel’in Batı medeniyetinin gelişim evlerini açıklayan görüşünü çağırıştır.

Hegel’le¹¹ Gökalp arasındaki benzerlik bununla da sınırlı değildir. Örneğin Hegel’de tarih ve kültür önemlidir. Hegel’de bireylerin özgür bilince ulaşmaları süreci ile Gökalp’te toplum ruhu (millet şuuru/ülküsü) ile milletleşme süreci arasında benzerlik vardır. Bilincin özgürleşmesi ile millet bilincinin oluşması benzer süreçlerdir. Gökalp’e göre millet şuuru potansiyel olarak vardır ancak bunun oluşması (zor zamanlar ve felaketler) gibi koşullarla

⁹ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, TTK Basımevi, 1991, s. 23.

¹⁰ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Toker Yayınları, 1995, s. 59.

¹¹ Tübingen’de ilahiyat okuduktan sonra Bern ve Frankfurt’ta felsefe öğretmenliğine başlayan Hegel sonradan akademiye geçmiştir. Gökalp’te Selanik’te öğretmenlik yapmış sonradan Darülfünun ’da müderrisliğe atanmıştır.

olur. Hegel'in "tin"i, Gökalp'in "kollektif tasavvuru/Ülkü"sünü çağrıştırır. Hegel de tin her şeyi oluşturan temel varlıktır. Gökalp'te ise kollektif tasavvur/şuur milleti var eden şeydir. Halkiyat çalışmaları ise bu şuur uyardıracak en önemli vasıtaadır.

Gökalp, imparatorluğun unsurlarının birer birer ayrılıp kendi milli devletlerini kurmaları karşısında devletin yaşamasının mümkün olmadığını, Türklerin de kendi milli kültürleri üzerine mili bir devlet kurması gerekliliğine vurgu yapar: "...artık yüzlerce milletten oluşan sun'i toplulukların devamına imkan kalmamıştır."¹² O, kurtuluşu, mili bir kültür ve milli bir devlet kurmakta görür. O "*Yeni Hayat*"ın¹³ imkanını ortaya koyan, formüle eden bir düşünürdür. Bu da Alman uluslaşmasında olduğu gibi Halkiyat çalışması ile mümkün olacaktır. Milli bir ruhtan ve toplumsal bilinçten yoksun olan Türklere milli folklor çalışmaları ile milli bir şuur kazandırılacaktır. Dil, tarih ve milli kültür hazineleri olan folklor ürünleri ile bir Türk ruhu yaratılacaktır. "Türklüğün kelimelerde, atasözleri, deyimler ve masalarda, destanlarda izleri kalmış bir milli mefkuresi vardır. Bu mefkureyi bu dağınık enkaz arasından bulup çıkarmak ve bunda saklı olan tarih öncesi milli değerlerimizi keşfetmek en büyük görevimizdir."¹⁴ Herder'in öğrencilerine Alman milli kültürünü inşa etmeleri için verdiği görevin benzerini Gökalp verecektir. Son kurtuluş siyasetimiz olan "Türkçülüğün görevi, bir yandan yalnız halkı arasında kalmış olan Türk kültürünü arayıp bulmak; diğer yandan Batı medeniyetini tam ve canlı bir biçimde ele alarak milli kültüre aşılacaktır."¹⁵

Kendisi de milli ruhu, canlandırmak ve uyandırmak için imparatorluk toplumsal yapısı içinde belirsizleşen ve küçümşenen Türklüğü övüp, cesaretlendirici bazı şiirler yazar.¹⁶ Türklerin kadim bir tarihi olduğunu¹⁷ ve dilinin de oldukça gelişmiş olduğunu kanıtlarla ortaya koyar. Anadolu masal formunu kullanarak yeni masallar (Aydın İle Ülker gibi) yazar.

Gökalp'in İlham Verdiği Öğrenciler

Herder'in öğrencileri ve takipçileri nasıl Almanya'da onun etkisi ve yönlendirmesi ile Alman tarihi, dili ve folkloru üzerine çalışmalar yapmışlarsa Gökalp'in öğrencileri ve takipçileri ülkemizde tarih, dil ve kültür üzerine çalışmalar yapmışlar, onun başlattığı çalışmaları ilerletip genişletmişlerdir. Bu düşünürlerden iki önemli isim Z. Fahri Fındıkoğlu ve Mümtaz Turhan'dır.

Fındıkoğlu ve Turhan'ın, Gökalp'in çalışmalarını devam ettirmek, genişletmek ve kuruluş sonrası kurumsallaşma çalışmalarındaki benzerlikleri yanında bazı ortak yönleri vardır: Her ikisi de farklı tarihlerde İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümüne girmiştir. Ankara'da öğretmenlik yaparken Turhan'ı da İstanbul felsefe bölümüne gitmeye teşvik eden Fındıkoğlu olmuştur. Turhan 1928 yılında Almanya'ya Berlin'e Felsefe bölümüne öğrenci olarak gönderilirken Fındıkoğlu 1930 yılında Fransa'ya Strasbourg Üniversitesi felsefe bölümüne gönderilmiştir. Her ikisinin de yurtdışında yaptıkları doktora çalışması öğrenim gördükleri ülkede yayınlanır.

Fındıkoğlu ve Turhan, 1933 Üniversite Reformu sonrasında yeniden yapılanan üniversitenin akademik kadrosuna atanmışlardır. Her ikisi de doçent olduktan sonra tekrar ikinci yurtdışı öğrenimine gönderilmiştir. Yine her ikisi de 27 Mayıs sonrasında Milli Birlik Komitesi tarafından farklı görevlere getirilmiştir. Devlet ve bürokratik kadrolar üzerinde her ikisinin de önemli etkileri ve saygınlıkları olmuştur. Hemşerilik ve benzer öğrencilik

¹² Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Toker Yayınları, s.54.

¹³ Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, Atlas Kitap, 2017.

¹⁴ Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Toker Yayınları, İstanbul 1992, s. 24.

¹⁵ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Toker Yayınları, s.50.

¹⁶ "Güzel dil Türkçe bize" (Lisan), "Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur" (Vatan),

¹⁷ "Biz Türk Han'ın beş oğluyuz, Gök Tanrı'nın öz kuluyuz, Beş bin yıllık bir orduyuz, Turan yurdu durağımız!"

yaşamları yanında her iki düşünürümüz aynı semtte birbirlerine komşu ve aile dostu olarak yaşamışlardır.

Fındıkoğlu, öğretmen kökenli düşünür ve sosyologlarımızdandır.¹⁸ 1922 yılında girdiği felsefe bölümünden 1924 yılında mezun olmuş ve öğretmen olarak 1925-1929 arası Erzurum, Sivas ve Ankara'da felsefe ve sosyoloji öğretmenliği yapmıştır. Türk düşünce tarihinde ve sosyolojide öğretmen kökenli sosyologlarımızın ilgi alanları tam da milli bir kültür ve kimlik inşa etmek için gereken folklorla teması sağlayan bir deneyim olmuştur. Bunun için öğretmen kökenli sosyologlarımızın ilgi alanları oldukça geniştir ve değişik alanlarda nitelikli eser vermişlerdir. Onlar hocaları Gökalp'in gösterdiği ve işaret ettiği gibi halka doğru gitmiş, halka medeniyet götürürken halkiyat çalışmaları ile milli kültürün unsurlarını toplamışlardır.

Gökalp, kurtuluşun ve kuruluşun zorluklarını, sancılarını aşmaya dönük çaba gösterirken, Fındıkoğlu ve Turhan gibi düşünürler kurtuluş sonrası dönemin sosyolojisini yapmışlardır. Gökalp, belirsiz bir kimliği olan ve kendi ifadesi ile "şehirler tarafından aşığılan" ve diğer imparatorluk unsurlarına göre milli bir bilinç ve kimlik edinme konusunda gecikmiş Türklerin kimliğini inşa etme mücadelesi vermiştir. Cumhuriyetle birlikte Cumhuriyetin birinci kuşak düşünürleri diyebileceğimiz Fındıkoğlu ve Turhan kurtuluş ve kuruluşun sancılarını atlattığı bir ülkede yaşarlar.¹⁹ Gökalp'in dönemi daha çetin ve güçlüklerle dolu bir dönemdir. Gökalp'in daha büyük sorunlarla karşılaşması daha büyük çerçevede çözümler getirmesini gerektirmiştir. Daha büyük boy sosyoloji teorileri ile iş tutması gerekmiştir. Gökalp de buna göre düşünce üretmiştir. Fındıkoğlu ve Turhan milli bütünleşme ve milli bir kültür yaratmak için gerekli olan çalışmaları yapmışlardır. Nitekim Fındıkoğlu, "Artık büyük sosyoloji teorilerinin geride, 19. Yüzyılda kaldığını sosyal bilimlerde daha küçük teorilere ihtiyaç duyulduğunu" yazacaktır. Aslında Gökalp bu iki sosyoloğumuzun çalışma konularını eserlerinde işaret etmiştir.

Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak* eserinde kurtuluş siyasetini sistemleştirmiş ve formüle etmiş; *Türkçülüğün Esasları*'nda ise kuruluşun ve yeni devletin teorik temellerini atmıştır. Fındıkoğlu ve Turhan ise bu formülün uygulamasını yapacak, *Türkçülüğün Esasları*'nda işaret edilen hedeflere ulaşmak için bilgi üreteceklerdir. Bu bağlamda Gökalp, Türk sosyolojisinin konularının neler olduğunu belirlemiş ve işaret etmiş, Fındıkoğlu ve Turhan ise bu konularla ilgili çalışmalar yapmış, literatürü genişletmişlerdir.²⁰ Sosyolojisinin kurumsallaşması, bilgi alt yapısının oluşması ve zenginleşmesi için telif ve tercüme eserler vermişlerdir. Fındıkoğlu, ilgi alanı oldukça geniş ve üretken bir sosyoloğumuz olmuştur. Sayıları binleri bulan makale ve onlarca kitap yazmıştır. O, Gökalp'in "Halk Doğru" hareketinin tam bir uygulayıcısı olmuştur. Daha öğretmenliğinin ilk yıllarında Ankara'da 1927-1928 yıllarında *Halk Bilgisi Mecmuası*, *Halk Bilgisi Haberleri* dergilerinde halk edebiyatı ve folklor yazıları yayımlanır. Ankara'da öğretmenlik yaptığı sırada 1927'de bugünkü adı "Türk Folklor Derneği" olan Türk Halk Bilgisi Derneği'nin kurucuları arasında yer almıştır. 1928'de derneğin yayın organı olarak *Halk Bilgisi Mecmuası*'nı yayımlamaya başlamış, aynı yıl *Halk Bilgisi Toplayıcılarına Rehber* adıyla bir halkbilim ve etnografya kılavuzu hazırlamıştır. 1934 yılında "Türkiye Harsî ve İctimaî Araştırmalar Derneği"ni kurmuş ve yayın organı olarak da üç aylık *İş Mecmuası*nı çıkarmaya başlamıştır. İktisat Fakültesi dekanlığı sırasında İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü-İktisat Müze ve Arşivi'ni kurmuştur. O, Gökalp'in "milli kültürümüzü saklanmış olduğu gizli köşelerden aydınların gözleri önüne koyacak olan, arama örgütlerine ihtiyaç vardır. Bu görevi yapacak olan örgütler şunlardır: Mili Müze, Etnografya Müzesi, Milli

¹⁸ Turhan da Boğaziçi Lisesi'nde ve Taksim Liselerinde felsefe derslerine girmiştir.

¹⁹ Fındıkoğlu ve Turhan bu sancılı süreci öğrencilik ve ilk gençlik yıllarında yaşamıştır.

²⁰ Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları*'nda ortaya koyduğu Türkçülük Programındaki Dilde Türkçülük, Ahlaki Türkçülük, Dinde Türkçülük, Ekonomide Türkçülük Siyasette Türkçülük ve Felsefede Türkçülük Turhan da ve Fındıkoğlu'nda birer "dava"ya dönüşür. "Dil davası", "Ahlak Davamız" gibi.

Arşiv, Milli Tarih Kütüphanesi, İstatistik Genel Müdürlüğü”²¹ dediği işleri hayata geçirmek istemiştir. Fındıkoğlu, sözlü kültürün önemli temsilcileri olan ozan-şairler üzerine eserler de yazmıştır: *Yunus Emre-Anadolu Edebiyatı Notları* (1925), *Erzurum Şairleri* (1927), *Seçme Halk Şiirleri* (1928), *Bayburtlu Zihni: Bir Edebiyat Sosyolojisi Denemesi*, *Tortum Seyahatnamesi* (1963) Fındıkoğlu'nun bir özelliği de Gökalp'in adını andığı ve sınırlı bir şekilde görüşlerini aktardığı Batılı sosyolog ve düşünürlerinin eserlerini çevirmesidir. Bu çalışmalar tam da Gökalp'in Halka Doğru hareketine uygun çalışmalardır ve amacı da milli bir kültür yaratmaktır.

Turhan'ın Fındıkoğlu'na göre ilgi alanı daha dardır ancak Gökalp'in “Batı'ya Doğru” (Muasırlaşmak) hareketini gerçekleştirmenin yol ve imkanlarını ve bilgisini üretmeye odaklanmış, Garplılaştırmanın nasıl gerçekleşeceğinin yol ve yöntemlerini ortaya koymuştur. *Kültür Değişmeleri ve Garplılaştırmanın Neresindeyiz* eserleri bu çabasının ürünüdür. Bu iki eser Turhan'ı Fındıkoğlu'na göre daha bilinir ve tanınır yapmıştır. Cahit Tanyol'un *Garplılaştırmanın Neresindeyiz?* eseri için söylediği “Hacı yağı satan Darendelilerin koltuğundan tutunuz da işportalara kadar her yerde ona tesadüf edildi”²² ifadesi bunu doğrulamaktadır. Çünkü Garplılaştırma, Gökalp'in formülünün son halkasıdır ve Türk-Müslüman kalarak Batı medeniyet dairesi içine girmeyi hedefler. Batılılaşma, Türk düşüncesine yön veren temel kavram olduğu için bu konuda eser yazan düşünürlerimiz daha çok öne çıkmış ve bu alandaki eserler de daha çok tartışma yaratmıştır.²³ Özetle Fındıkoğlu Gökalp'in Halka Doğru yönünü, Turhan ise “Garba Doğru” yönünü temsil etmiştir.

Özetle ifade edersek Turhan ve Fındıkoğlu kuruluş sonrası sürecin bilgisini üretme çabası içinde olmuştur. Gökalp, deyim yerindeyse alfabeyi kuran, formülü inşa eden, Fındıkoğlu ve Turhan ise bu alfabeyi işleten düşünürlerimizdir. Devlet kurulmuş, kuruluşun sancıları anlatılmıştır. Turhan ve Fındıkoğlu, kurumsallaştırma sürecinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesinin bilgisini üretmeyi bir miras olarak devralmışlardır. Bu süreci sekteye uğratabacak her durum ve şartın karşısında olmuşlardır.

Bu yüzden gerek Turhan'ın gerekse Fındıkoğlu'nun Marksizm'e ve komünizme karşı tutumu ve bu yöndeki savaşımlarını düşünce hayatlarının önemli belirleyicilerinden biridir. Özellikle Fındıkoğlu kuramsal çalışmalarını Marksizm eleştirisi üzerine inşa eder. Marksist yaklaşımın karşısında yer alan düşünce sistemlerine ve modellere yaklaşır. Marksa karşı Weber'i öne çıkarır. Bu, çalıştığı İktisat Fakültesinin kuruluş misyonuyla da ilgilidir. Düşünce dünyalarına anti-komünist bir yaklaşım hakimdir. Bu yaklaşımlarının temelinde Rusya'nın daha önceki yüzyılda ve 1916'da Erzurum ve yöresini işgal etmesinden kaynaklı olarak yaşadıkları travma etkili olmuştur.²⁴ “Sosyalizm tehlikesi” Fındıkoğlu'nun çalışmalarında hep bir tedirginlik olarak vardır. Bunu da “orta sınıflaşma” ve “Kooperativizm”le aşmak ister ve Sosyalizme karşı “sosyal mülkiyeti” önerir. “Dayanışma, birlik, bütünleşme ve dengenin sağlanması onun çalışmalarının temelini oluşturur. Milli kültür, millet, iş bölümü ve dayanışma gibi kavramları sıklıkla kullanması bir taraftan Türkiye'nin milletleşmesinin özlemini diğer yandan ise komünizm tehlikesine karşı bir duruştur. O, çelişkisiz, çatışmasız bir toplum arzulamaktadır. Çelişki ve çatışma ortamı Türkiye'ye büyük zarar verir. Bunun için ısrarla “orta sınıflar” a vurgu yapar. Orta sınıf, alt ve üst sınıf arasında düzen ve denge rolünü oynayarak toplumun dengesini sağlar; orta sınıfları yaşamın kaçınılmaz bir ögesi olarak kabul eder.²⁵ Fındıkoğlu'nun tabakalaşmaya ilgi duyması salt bir toplumsal yapı çözümlemesi çabası değildir. Onun konuya ilgisinin nedeni kentleşme ile ortaya çıkacak işçi

²¹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Toker Yayınları, İstanbul, s. 98.

²² Cahit Tanyol, “İlim İmamlığı ve Batı”, Cumhuriyet Gazetesi, 20.07.1962. s.2.

²³ Niyazi Berkes ve 200 Yıldır Neden Bocalıyoruz ve Türkiye'de Çağdaşlaşma eserleriyle aynı şekilde değerlendirilebilir.

²⁴ Her iki sosyoloğumuz ve aileleri Erzurum'un işgalinden olumsuz etkilenmiştir.

²⁵ Emre Kongar, *Türk Toplum Bilimcileri II*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996, s. 139.

sınıfın bir arıza çıkarma korkusudur. Turhan da köyden kente kontrolsüz ve düzensiz akan nüfusun çatışmaya yol açacağı endişesini taşımış ve bir ara durak olarak köylünün, Köy Kültür ve Sanayi Merkezlerinde kültürel olarak kente hazırlanması gerekliliğini savunmuştur. Kültür, Sanayi ve Teknik merkezlerinin amacı köylüyü gelişmesi için gerekli olan ve ancak büyükşehirlerde olan medeniyet unsurlarıyla temasa getirmek, benimsetmektir.²⁶ Soğuk Savaş'ın kızıştığı 1960'lı yıllarda Turhan, komünizmle mücadelede sağ muhafazakar düşüncenin desteğine ihtiyaç duyduğu isimlerden biri olmuştur.

Gerek Fındıkoğlu'nun gerekse de Turhan'ın Marksizm, sosyalizm ve komünizm karşıtlıkları kendi yaşam deneyimleri ve yeni kurulan devletin bekası konusundaki hassasiyetleri yanında Gökalp etkisiyle biçimlenmiştir. *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak* eserinde Gökalp, sosyalizmi, "Türklerin milli menfaatleri için elverişli olmayan bir fikir..." olarak görür. "Çünkü sosyalizm milliyet fikrinin düşmanıdır. Halbuki Türkleri her türlü yok olmaktan kurtaracak olan etken ise milliyet fikridir. Bundan başka sosyalizm tabii olarak büyük sanayiden doğar. Türkler ise henüz sosyalizmi doğuracak ölçüde sanayi sahasında yol almış değillerdir."²⁷ Gökalp'e göre, "Türkiye'de büyük sanayi kurulduktan sonra, bizde de sosyalizm ülküsü doğacaktır. Fakat bu diğer küçük ülküler gibi, milli ülkünün bir yardımcısı olarak kalacaktır."²⁸ Üstelik Gökalp'e göre, "Türkler, özgürlüğü ve bağımsızlığı sevdikleri için komünist olamazlar. Fakat eşitliği sevdiklerinden dolayı fertçi de kalamazlar. Türk kültürüne en uygun olan sistem dayanışmayı esas alan sistemdir. Kişisel mülkiyet, toplumsal dayanışmaya yaradığı oranda geçerlidir. Sosyalist ver komünistlerin kişisel mülkiyeti kaldırmaya çalışmaları doğru değildir."³⁰

Gerek Fındıkoğlu gerek Turhan'ın sosyalizm ve komünizm karşıtlığının temellerini burada aramak gerekir. Üstelik Fındıkoğlu ve Turhan dönemlerinde sosyalizm ve komünizm pratiğe dökülmüştür. Soğuk Savaş koşulları yaşanmaktadır. Turhan'ın sosyalizmin kırsal bölgelerde yaygınlaşabileceği endişesi; Türkiye'de köyün değil köylerin varlığı ve milli bütünlüğün sağlanamamış olması gibi kaygılardan dolayı Turhan, sosyalizmi çağrıştıran her şeye (Köy Enstitüleri, İlköğretim Seferberliği, Toprak Reformu, Kontrolsüz kentleşme vb) karşı durmuştur. Çünkü Turhan'a göre Türkiye'de köy yok, köyler vardır. "Türkiye'nin bugünkü durumu Avrupa'nın 13. asır ile 19. asrındaki durumuna benzemektedir. Birbirinden farklı gruplar, kümelenmeler, köyler vardır."³¹

Fındıkoğlu da sanayileşmenin devrimci bir işçi sınıfı yaratacağı korkusunu yaşamıştır. *Sanayi Müesseselerinde İnsanlararası Münasebetler Teorisi ve Felsefi Temelleri* (1962), *Karabük Sanayileşmesi ve İçtimai Tesirleri* (1963), *Orta Sınıf Meselesinin Bugünkü Ehemmiyeti-Orta Sınıfın Tarih İçindeki Yeri-Zamanımızda Sanayileşme Tipleri ve Bu Tiplerde Orta Sınıfın Rolü* (1963), *Adapazarı'nın Şehirleşmesi ve Sosyolojik Problemleri* (1968), *Erzurum Şehirleşmesi ve Gecekondu Problemi* (1969), *Erzurum'da Sanayileşme* (1969), *Erzurum'da Sendikacılık* (1969), *Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi ile İlgili Sosyolojik Meseleler* (1970), *Erzurum'da Şehirleşme* (1970), *Sakarya'da Kooperatifçilik ve Ziraat Kredi Kooperatifleri* (1970) gibi çok sayıda çalışmada bu konuyu ele almıştır.³²

²⁶ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz Bütün Eserleri 1*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1980, s.181-182.

²⁷ Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Toker Yayınları, İstanbul 1992, s. 60-61

²⁸ Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Toker Yayınları, İstanbul 1992, s. 74.

²⁹ Fındıkoğlu'nun hızla sanayileşen kentlerde (Karabük, Sakarya) araştırma yapması akademik ilginin yanında Gökalp'in yukarıdaki uyarısıdır.

³⁰ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Toker Yayınları, İstanbul, s. 181.

³¹ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz Bütün Eserleri 1*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1980, s. 412.

³² Nevin Güngör Ergan, "Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu (1901-1974)", *Türkiye'de Sosyoloji İsimler Eserleri I*, Der: M. Çağatay Özdemir, Siyasal Yayını, Ankara 2008, S. 629- 681.

Turhan ve Fındıkoğlu'nun bir diğer ortak yönleri, Köy Enstitüsü karşıtlığıdır. Fındıkoğlu, daha çok Turhan, akademik yaşamları sürecinde Köy Enstitülerine karşıt olmuşlardır. Turhan, Köye Enstitüleri üzerine seri halinde olumsuzlayan makaleler yazmıştır. "Köy Enstitüleri Masalı".³³ Turhan, ekonomik nedenlerle karşı olsa da köy enstitülerinin sosyalizme ve komünizme altyapı oluşturacağı endişesini taşımaktadır. Bunun nedeni köy enstitülerinin sosyalizmle, komünizmle ilişkilendirilmesi, model (Kolhoz ve Sovhoz'lara benzetilmesi) ve yöntem olarak Sovyet pratiğine benzetilmesidir.

Her iki düşünürün ortak bir diğer özelliği halkbilimle, folklorla ilgilenmeleridir. Fındıkoğlu'nda bu özellik Turhan'a göre daha belirgin durumdadır. Halk edebiyatı ve halk şairlerine olan ilgisi ve bu alandaki çalışmaları buna örnektir. Bu yönüyle Herder'i çağırır. Çünkü Herder yukarıda da görüldüğü gibi filozof olmanın yanında dilbilimci, şair ve edebiyatçıdır. Fındıkoğlu da ülkemizde dil sosyolojisi alanında ilk çalışmaları yapar. Gökâlp'in "Milli ülkünün (bilincin) temelinde dil vardır." düşüncesine dayanır. Gökâlp'e göre, ilerlemiş milletler "...önce dillerini millileştirmekle işe başladılar. Dilin bağımsızlığı, milli bağımsızlığın ilk adımıdır. Bir kavim, milli dilini sevmekle ve milli edebiyatını kurmağa başlamakla, kurtuluş vaadini almış demektir."³⁴ Fındıkoğlu, ülkemizde dil sosyolojisi alanında ilk temel çalışmaları yapmıştır. Öğretmen kökenli bir akademisyen olması ve farklı şehirlerde öğrenim görmesi ve öğretmenlik yapması onun halkbilime olan ilgisinin temel nedenidir. Babasının görevi nedeniyle ilk ve orta öğrenimini Erzincan, Hakkâri, Malatya, Kayseri illerinde yapmıştır. Turhan da Tanpınar'ın *Beş Şehir* 'inden dördünde öğrencilik yapmış ve yaşamış bir sosyal bilimci olarak kültür değişimleri üzerine yaptığı alan araştırmalarında folklorla yakın ilgi duymuş, yerel kıyafetleri eşi Mevhibe hanıma giydirerek fotoğraflamıştır. Kayseri Lisesi'nde Türk masallarını derleyen ve "masalcı baba" olarak tanınan Eflatun Cem Güney onun öğretmeni olmuştur. Turhan'ın halkbilimine ilgisinin bu yıllarda başladığı söylenebilir. Kısaca her iki sosyoloğumuz daha erken yaşlarda farklı bölge ve kentlerde Anadolu insanını (Gökâlp'in ifadesi ile kırsalda bozulmamış Türk kültürünü) yakından gözlemlenme ve tanıma imkanı bulmuşlardır.

Her iki düşünür de toplum ve ülke sorunlarının bilimsel bir zihniyetle, bilimsel yol ve yöntemle çözülmesi gerekliliğini vurgulamışlardır Fındıkoğlu ve Turhan pozitivist bilim paradigmasını benimsemiştir. Ziya Gökâlp, kurucu sosyolog olarak pozitivist olmak zorundaydı ve pozitivist bir bilim yaklaşımına sahiptir. Fındıkoğlu ve Turhan da Pozitivist bilim yaklaşımını savunurlar. Özellikle Turhan'da pozitivist bilim yaklaşımı oldukça belirgindir. Çünkü Gökâlp'e göre, çağdaş medeniyetin temelinde bilim (pozitif) bilimler vardır. Ona göre "Çağımızda, dine dayalı milletlerarası birlikler, yerlerini ilme dayanan gerçek milletlerarası birliklere bırakmaktadır."³⁵

Her iki düşünürümüz de saha araştırmaları yapmışlardır. Turhan, daha çok köye yönelirken (Horasan köyleri ve Manyas Gölü çevresi ve Ege köyleri) Fındıkoğlu daha çok kent araştırmalarına yoğunlaşmıştır. Turhan'ın derdi oldukça heterojen olan Türk köylerini milli bir kültüre entegre ederek köy ayaklanmaları ve köylerin zararlı ideolojiler için bir ortam oluşturmasının önüne geçmektir. Sosyalizmin köyü ve köylüyü müttefik görmesi karşısında köyün denetim altına alınması ve milli bir kültürle merkeze bağlanması kaygısı vardır. Fındıkoğlu ise sanayileşmenin yaratacağı işçi sınıfının devrimci bir karakter ve kimlik kazanmasının önüne geçmek ister. İşçi sınıfı sosyalist literatürde devrimci bir sınıf olarak tanımlanmaktadır. İşçinin devrimci değil, yardımlaşmacı ve dayanışmacı bir kimlik kazanması düşüncesini dile getirmiştir.

³³ Mümtaz Turhan, "Köy Enstitüleri Masalı", *Ölçü*, Sayı: 4, 1 Haziran 1957, s. 5-7.

³⁴ Ziya Gökâlp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Tokar Yayınları, İstanbul 1992, s. 78.

³⁵ A.g.e., s. 15.

Her ikisi de akademik çalışmalarının dışında süreli yayınlarda toplum ve ülke sorunları üzerine yüzlerce makale yazmışlardır. Benzer konular ve sorunlar üzerine benzer görüşler geliştirmişler ve benzer çözümler üretmişlerdir. Uzun soluklu dergiler çıkarmışlardır. Dergilerin isimlerinde bile “Türkiye nasıl kalkınır ve milli bir devlet olur?” sorusunun cevabı vardır. “*İş ve Düşünce, Karınca* (Fındıkoğlu), *Ölçü ve Yol* (Turhan). Gökalp kuşağının “Türkiye Nasıl Kurtarılır? sorusu Fındıkoğlu ve Turhan’da “Türkiye nasıl kalkınır?” sorusuna dönüşür.

Her iki düşünür akademik ve düşünce hayatları boyunca eğitim konusunu işlemişlerdir. Turhan’ın *Maarifimizin Ana Davaları* eseri ülkemizde sağ muhafazakar milliyetçi çevrelerin eğitim paradigmasını belirlemiştir. Fındıkoğlu ise İstanbul Muallimler Cemiyeti’nin kuruluşuna öncülük etmiştir. Ortak noktaları eğitimi bütüncül bir yaklaşımla ele almaları yanında seçkin bir eğitim (Emrullah Efendici) yaklaşımını savunmalarıdır. Farklı derece ve kademedeki eğitim kurumlarını birbiriyle ilişkileri içinde değerlendirmişlerdir. Her iki düşünürün göre, üniversiteler Türkiye’nin kalkınmasında ve gerekli kadroların yetiştirilmesinde üstlerine düşen rolleri yerine getirmelidir. Her ikisi de niceliğe değil niteliğe önem vermişlerdir. Her ortaokul mezununun liseye gitmesine karşı çıkmışlar, mesleki ve teknik eğitimin yaygınlaşmasını, öğrencilerin daha sıkı bir eleme ve seçme sınavı ile üniversiteye girmeleri gerektiğini savunmuşlardır.

Fındıkoğlu ve Turhan’ın ortak bir başka özelliği ihtilal/devrim karşıtı ve evrimci (reformcu) olmalarıdır. Batılı anlamda muhafazakardırlar. Devrim, ihtilal istenmeyen olgulardır. Devletin ve toplumun bekasını zora düşürebilir ve varlığını tehlikeye sokar. Turhan’ın düşünce sisteminde “ihtilal/devrim”, Empoze Kültür Değişmesi’nin en tipik örneğidir ve Türk Batılılaşmasının başarısızlığının en temel nedenidir. Turhan, empoze kültür değişmesinin başarısızlığını tarihi örneklerle *Kültür Değişmeleri*’nde göstermiştir. Yine 1960’lı yıllarda sol çevrelerin Atatürk İnkılaplarının devrimci bir perspektiften yorumlanması karşı çıkarak milliyetçiliği merkeze alan bir yaklaşımla Atatürk İlkelerini yorumlar.³⁶

Her iki düşünür de aydın sorunu vardır. Gökalp aydın’ı (seçkin insanlar/güzideler) yüzü halka dönük, halka doğru gidip kültür unsurlarını toplayarak milli kültürü oluşturacak insanlar olarak tanımlar. Gökalp’da aydın, toplumun seçkin insanları olarak tanımlanır. Fındıkoğlu’nda ise “iyi adam”, “ahlaklı adam” ve “büyük adam” olarak tanımlanır. Fındıkoğlu “iyi adam” kavramını F. Rauh’un ahlaklı adam, iyi adam kavramsallaştırmasından almıştır. “Belli bir tarih çağının ideallerine elverişli işe” yönelen adam iyi adamdır. Fındıkoğluna göre aydın kendini bilmeli, kendinden çıkmalıdır Aydın milli ülkeye (meffkure) sahip olmalıdır. İyi adam dava sahibi adamdır. Onun davası “milli mefkure sahibi” olarak milli kültürü oluşturmaktır. Aydın, (iyi adam) milli kültürü yaratması ve geliştirmesi gereken insandır. İnançlı ve gönüllü olmalıdır ve kişiselliğinden çıkıp olayları olgulara dayalı olarak açıklamalıdır. Yani pozitivist olmalıdır. Turhan ise aydına eleştirel yaklaşır. Sol aydınlara karşı sözde ilim ve fikir adamı, yarı-münevver, sözde-münevver, kötü niyetli aydın ve kızıl yobaz, kızıl tetikçi/kundakçı gibi nitelermelerde bulunur. Batılılaşmadaki başarısızlığımız ve halk-aydın ikiliğinin kaynağı saf ve gafil aydın tipidir. Turhan, aydın yerine kurumlaşmaya ve bilim adamları ve uzman kadrolara kalkınmada öncü rolü verir. Her alanda yetişmiş birinci sınıf bilim adamları ve uzman kadrolar öncülüğünde devlet ve ülke sorunları çözülecektir. O, Fındıkoğlu’nun büyük adamı’na karşı “Birinci Sınıf Bilim Adamı”nı koyar.

Her iki düşünür ve sosyoloğumuz benzer ve farklı alanlarda eserler vermiş olsa da en önemli ortak noktaları “Mili birlik”, “milli bütünleşme”, “mili dayanışma ruhu”, “çalışma barışı”, “orta sınıf” (F. Fındıkoğlu); “milli kültür”, “milli devlet”, “bilim ve bilim zihniyeti” (Turhan) gibi konulara odaklanmışlardır. Her ikisi de “gelişme”, “ilerleme” ve kalkınma” yaklaşımına sahiptir. Çalışmalarının odağında milli bütünlük, toplumsal denge ve toplumsa

³⁶ Mümtaz Turhan, *Atatürk İlkeleri ve Kalkınma*, Şehir Matbaası, 1965.

düzen arayışı vardır. Düşünce ve akademik hayatlarında yeni kurulan ve kurumsallaşmasını tamamlamamış bir devletin bekası konusunda hassas bir yaklaşım sezilmektedir. “Aman ülkenin ve toplumun başına bir iş gelmesin” duyarlılığı var. Bu yaklaşım ikisinin de bağlı olduğu pozitivistimin “düzen içinde ilerleme” (biz de kalkınma) nosyonuna uygun olduğu gibi Jön Türk geleneğinin 20. Yüzyıldaki formuna uygundur. Fındıkoğlu ve Turhan cumhuriyetin yurtdışına gönderdiği ve her birinin birer promethe³⁷ olmasını istediği ilk öğrenci ve akademi kuşağıdır. Onlara yüklenen misyon yeni kurulan devletin akademik ve entelektüel sermayesini oluşturmak ve kurumsallaşmayı tamamlamaktır.

Fındıkoğlu ve Turhan'ın Farklı Çalışmaları

Fındıkoğlu ve Turhan'ın ortak ve benzerlikleri (yaklaşım-amaç ve hedef) yanında farklı yönlerinden ve uzmanlık alanlarından bahsedilebilir. Örneğin; Fındıkoğlu, iktisat sosyolojisi, halkbilim, kent sosyolojisi ve sanayileşme alanlarında uzmanlaşırken Turhan, sosyal psikolog ve sosyolog kimlikleri ile eğitim, kültür, milliyetçilik ve Garbiyat alanlarında yoğunlaşmıştır.

Fındıkoğlu'nda sanayileşme, sanayileşmenin doğuracağı problemler, işçi sınıfı, kent kalkınması merkezdeyken Turhan da köy ve topyekûn ülke kalkınması konusu öne çıkmıştır.

Kente ve sanayileşmeye yoğunlaşan Fındıkoğlu, bunun bir sonucu olarak orta sınıf, işçi, endüstride insanlar arası ilişkiler, çalışma barışı ve toplumsal kaynaşma konuları üzerine düşünceler üretmiştir. Turhan ise köy, köylü, köyde toplumsal değişme ve 40 bin köyün nasıl kalkındırılacağı sorusuna cevap aramıştır. Köylerin oldukça gevşek bir şekilde milli kültüre bağlı olmasından kaygılanan Turhan, birbirinden oldukça farklı köylerden, nasıl milli bir kültür ile bir millet oluşturulacağı problemi üzerinde yoğunlaşır. Köy araştırmalarına yoğunlaşmasının temel nedeni budur. Turhan'a göre kalkınma köyden başlamalıdır. Türkiye'de birbirinden farklı 40 bin köy vardır. Ona göre, köy kalkınması demek ülke kalkınması demektir.³⁸

Fındıkoğlu iktisat bilimi ve sosyolojinin, Turhan ise psikolojinin ve sosyal psikolojinin Türkiye'de kurumlaşması için çalışmışlardır. Fındıkoğlu'nun ilk çevirileri ve telif eserleri sosyolojinin Batı'daki kurucuları ve tarihi üzerine iken Turhan'ın çalışmaları psikolojinin temel kaynakları üzerinedir. Fındıkoğlu'nun sosyolog kimliği daha belirgin iken Turhan'ın sosyal psikolog kimliği daha belirgindir. Fındıkoğlu, sosyolojinin Batılı kurucu isimlerini Weber, Comte, Durkheim, Frederic Rauh gibi Fransız filozof ve düşünürlerinden etkilenmiş, Turhan ise daha çok Alman ve Anglo-Sakson antropolog ve psikologlarından etkilenmiştir. Her iki düşünür ve bilim insanımız bilimsel yaklaşım olarak Gestalt'ın bütüncü perspektifine sahiptir.³⁹ Bu açıdan her ikisi de toplum ve toplumsal değişme konusuna tekçi (monist/ekonomi, coğrafya, ırk vb.) açıklamaları reddederek, bu faktörlerin etkisini de kabul ederek plüralist bir yaklaşıma sahip olmuşlardır.

Fındıkoğlu'nda Marksizm eleştirisi iktisat sosyoloğu olduğu için olsa gerek daha yoğundur. Marksizm toplumsal değişme ve toplumsal olayları tek nedenle açıklamasını eleştirir. Karşısına Weber, Durkheim'i ve Comte'u koyar. Turhan'da sosyalizm eleştirisi daha çok anti-komünist bir tarzdadır. O, sosyalizm ve komünizm eleştirisi yapmaktan çok sosyalist ve komünist aydınının toplum karşısındaki tutumunu, din ile olan ilişkileri ve ülke meselelerine yaklaşımlarını merkeze alarak eleştiri konusu yapar.⁴⁰ Turhan'ın doğrudan sosyalizmi ele alan

³⁷ Kansu Şarman, *Türk Promethe'ler Cumhuriyet'in Öğrencileri Avrupa'da (1925-1945)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2005.

³⁸ Mümtaz Turhan, *Toprak Reformu ve Köy Kalkınması*, Bedir Yayınevi, 1964.

³⁹ Nevin Güngör Ergen, “Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu (1901-1974)”, *Türkiye'de Sosyoloji İsimler Eserler I*, Der: M. Çağatay Özdemir, Siyasal Yayın, Ankara 2008, s. 643.

⁴⁰ Mümtaz Turhan, “**Sosyalizm ve Muhtelif Tesirleri**”. *Yol Gazetesi*. 22 Aralık 1965 ve “**Sosyalizm Propagandası ve Bazı Hakikatler**”, *Yol*, 12 Ocak 1966.

bir çalışması yoktur. Fındıkoğlu'nun ise *Karl Marx (1818- 1883): Hayatı ve Şahsiyeti, Eserleri ve Tahlilleri, İktisadi Nazariyeleri ve İktisat Sosyolojisi Açısından Sosyalizm (1965)* gibi çalışmaları vardır.

Fındıkoğlu kalkınmayı doğal olarak (iktisat sosyoloğu olduğu için) ekonomik temelde düşünür. Ona göre, kalkınma orta sınıflaşmayla ve kooperativizmle mümkündür. Kooperativizm orta sınıfın yoludur. Fındıkoğlu'nu kalkınmada kooperatifleşmeye bu kadar önem vermesinin temel nedeni sosyalizm ve komünizm karşıtıdır. Sosyalist kalkınma yolu olan Kollektivizme karşı kooperativizmi öne çıkarır. Kooperasyondan uzak durmak gerekir çünkü ferdi mülkiyeti yok eder. Üretim kooperatifçiliği ile hem sosyalizm tehlikesi önlenecek hem de gelişmiş ülkeler düzeyine yükselinecektir. Fındıkoğlu'nun orta sınıfa vurgusunun nedeni toplumun proleterleşmesi endişesidir. Orta sınıf sağlıklı bir toplumun ön koşuludur. Turhan ise ülke kalkınmasında bilim insanları ve uzman kadrolara öncelik verir. Birinci sınıf bilim adamları ve uzman kadroların öncülüğünde ve rehberliğinde bir kalkınmayı öngörür. Turhan, kalkınmada siyasal kadroların etkisini ve müdahalesini istemez. Kalkınmayı eninde sonunda bir bilim işi olarak görür. Fındıkoğlu ise devlete kalkınmada "rehberlik" görevi verir.⁴¹ Devlet hem kooperatifleşmede hem de kültürde rehber olacaktır. Turhan'ın toplum kalkınmasında bilime, bilim adamları ve uzman kadrolara vurgusunun nedeni ise onların ideolojiden bağımsız insanlar olarak düşünülmesidir. Her iki düşünürün bu düşüncelerinin temelinde ideolojilerden bağımsız, bilim ve bilim zihniyeti ile toplum ve ülke sorunlarının çözülmesi yaklaşımı vardır. Bun yaklaşımının temelinde Batı deneyimi yanında Gökalp'in "...Türkler yalnızca memur ve rençber sınıflarında yer aldılar. Memurlar da bir tür zihin rençberi demek oldukları için Türklük, toplumsal anlamı ile rençberlik demek oldu." Bundan dolayıdır ki, köylü ve memur sınıflarından meydana gelen kavimden Devlet örgütü kurmaya kalkışmak, iktidarı ortadan kaldırmak demek olur."⁴² uyarısı vardır. Aslında Turhan ve Fındıkoğlu Gökalp'in devletçiliği/toplumculuğu ile Sabahattin'in ferdiyetçiliğini sentezlemeye çalışmışlardır. Fındıkoğlu'na göre, "Artık memur ve kalem efendisi yetiştiren okullar ve eğitim yerine "iktisadi havza adamı ve şahsi teşebbüs sahibi" olarak yetiştirilmelidir. Turhan da 1960'lı yıllarda, kendi kendine yardım ruhuna sahip, çalışmayı ve başarıyı gaye edinmiş, farklı meslek ve iş alanlarında, bilim, felsefe ve sanat dallarında, uygarlığın gelişmesine bireysel olarak büyük katkı yapmış insanların bireysel hayat hikayelerinin anlatıldığı Samuel Smiles'in *Kendine Yardım* kitabının ve F.W. Foerster'in *İyi İnsan İyi Politikacı, İyi İnsan İyi Vatandaş* kitaplarının çevrilmesine ve yayınlanmasına ön ayak olur.

Sonuç

Gerek Turhan gerekse Fındıkoğlu Türkiye'nin, milli bir kültür üzerinde milli birliğini sağlamış çağdaş bir devlet olmasını arzulamıştır. Gökalp, "Hukukta Türkçülük"te Türkçülüğün birinci amacını "çağdaş bir devlet meydana getirmek" olarak ortaya koyar.⁴³ Buna paralel olarak Turhan, Garplılışmanın amacını Batılı anlamda çağdaş ve milli devlete kavuşmak olarak görmüştür. Fındıkoğlu ise kooperativizmi ve orta sınıflaşmayı çağdaş bir toplumun temel gereği olarak görmüştür.

Her iki sosyoloğumuz da Gökalp'in "Halka Doğru" ve "Batı'ya Doğru" düşüncesinin somutlaşmış halidir. Gökalp'in Türkçülüğün görevi olarak aydınlara yüklediği, "...bir yandan yalnız halkı arasında kalmış olan Türk kültürünü arayıp bulmak; diğer yandan Batı medeniyetini tam ve canlı bir biçimde ele alarak milli kültüre aşılacak" ortaya koyduğu görevleri çalışmaları ile yerine getirmişlerdir. Her ikisi de pozitif bilim anlayışını benimsemiş,

⁴¹ Nevin Güngör Ergan, "Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu (1901-1974)", Türkiye'de Sosyoloji İsimler Eserler I, Der: M. Çağatay Özdemir, Siyasal Yayını, Ankara 2008, s. 647.

⁴² Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Toker Yayınları, İstanbul 1992, s. 11.

⁴³ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Toker Yayınları, İstanbul, s. 176.

Batılı anlamda çağdaş bir toplum ve devlet kurulması için çalışmışlardır. Turhan'ın ilk bilimsel çalışması *Kültür Değişmeleri*, "halka doğru" dur. İkinci önemli ve etkili çalışması *Garplılaşmanın Neresindeyiz?* ise "Batıya Doğru" dur. İki düşünürümüz de Gökâlp'in halka medeniyet götürecektir insanlar olarak tanımladığı güzideler olmuştur. Batının döneminde en iyi üniversitelerinde ve en büyük hoclarından ders almış, Batı medeniyetini içerden bilen bu iki düşünürümüz, Gökâlp'in ifadesi ile "medeniyetin anahtarına sahip" insanlar olarak kendi yaşamlarında da köye medeniyeti (ama Batı medeniyetini) ve medeniyete dair olanı taşımak istemiştir. Turhan, araştırma yaptığı köylerde köylülere daha verimli tarım yapmaları için, makine ve verimi yüksek tohumlar önermiş hatta temin etmiştir.

Kısaca bu iki düşünürümüz, Gökâlp'in *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak* formülünü uygulamaya sokan düşünürlerdir. Onların kültür, milli kültür, milli birlik/bütünlük ve dayanışmaya vurguları Türkleşmek ve İslamlaşma kavramlarına; bilime, tekniğe, uzmanlığa, kalkınmaya, endüstrileşmeye olan vurguları Muasırlaşmaya karşılık gelmektedir

Kaynakça

- Cahit Tanyol, "İlim İmamlığı ve Batı", Cumhuriyet Gazetesi, 20.07.1962.
- Emre Kongar, *Türk Toplum Bilimcileri II*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.
- Erkan Zengin, Herder'in Folklor Tanımlamalarında Halk Kavramının Doğası (The Essence Of The Concept Of Folk In Herder's Definitions Of Folklore), *Millî Folklor*, 2020, Yıl 32, Cilt 16, Sayı 126.
- Kansu Şarman, *Türk Promethe'ler Cumhuriyet'in Öğrencileri Avrupa'da (1925-1945)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2005.
- Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökâlp*, Atlas Kitap, 2017.
- Mümtaz Turhan, "Köy Enstitüleri Masalı", *Ölçü*, Sayı: 4, 1 Haziran 1957.
- Mümtaz Turhan, "Sosyalizm ve Muhtelif Tesirleri". Yol Gazetesi. 22 Aralık 1965 ve "Sosyalizm Propagandası ve Bazı Hakikatler", Yol, 12 Ocak 1966.
- Mümtaz Turhan, *Atatürk İlkeleri ve Kalkınma*, Şehir Matbaası, 1965.
- Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz Bütün Eserleri I*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1980.
- Mümtaz Turhan, *Toprak Reformu ve Köy Kalkınması*, Bedir Yayınevi, 1964.
- Nevin Güngör Ergan, "Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu (1901-1974)", *Türkiye'de Sosyoloji İsimler Eserleri I*, Der: M. Çağatay Özdemir, Siyasal Yayıncılık, Ankara 2008.
- Özkul Çobanoğlu, <https://www.youtube.com/watch?v=dsYDO7yijOw> (Erişim Tarihi: 25 Eylül 2024)
- Şükrü Akkaya, "Herder: Şahsiyeti ve Eserleri", Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi. 9, 1951.
- Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, TTK Basımevi, 1991.
- Ziya Gökâlp, *Türkçülüğün Esasları*, Toker Yayınları, İstanbul 1995.
- Ziya Gökâlp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Toker Yayınları, İstanbul 1992.